

XALQARO MUNOSABATLARDA GEOSIYOSIY OMIL**Islomov Diyorbek Sardorbek o'g'li***Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti**Tarix yo'nalishi 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada xalqaro munosabatlarda geosiyosiy omilning shakllanishi, tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda zamonaviy xalqaro siyosatdagi ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Unda davlatlarning geografik joylashuvi, tabiiy resurslari, transport-kommunikatsiya imkoniyatlari va strategik manfaatlarining xalqaro munosabatlarga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, XX–XXI asrlarda geosiyosiy raqobatning kuchayishi, yirik davlatlar o'rtasidagi strategik kurash hamda global xavfsizlik masalalarining geosiyosiy omillar bilan bog'liqligi haqida ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar: *Geosiyosat, xalqaro munosabatlar, geostrategiya, global siyosat, milliy manfaat, xavfsizlik, xalqaro integratsiya.*

Аннотация: *В данной статье научно проанализированы формирование геополитического фактора в международных отношениях, этапы исторического развития и его значение в современной международной политике. Рассмотрено влияние географического положения государств, природных ресурсов, транспортно-коммуникационных возможностей и стратегических интересов на международные отношения. Также приведена информация об усилении геополитической конкуренции в XX–XXI веках, стратегической борьбе между крупными государствами и взаимосвязи вопросов глобальной безопасности с геополитическими факторами.*

Ключевые слова: *геополитика, международные отношения, геостратегия, глобальная политика, национальные интересы, безопасность, международная интеграция.*

Abstract: *This article scientifically analyzes the formation of the geopolitical factor in international relations, its historical development stages, and its significance in modern international politics. It highlights the impact of states' geographical location, natural resources, transport-communication capabilities, and strategic interests on international relations. Additionally, it provides information on the intensification of geopolitical competition in the 20th–21st centuries, the strategic struggle among major powers, and the connection of global security issues with geopolitical factors.*

Keywords: *Geopolitics, international relations, geostrategy, global politics, national interest, security, international integration.*

Xalqaro munosabatlar tizimida geosiyosiy omil muhim ahamiyat kasb etadi. Davlatlarning geografik joylashuvi, tabiiy resurslari, iqlim sharoiti, transport kommunikatsiyalari va demografik salohiyati ularning siyosiy hamda iqtisodiy taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli geosiyosat xalqaro munosabatlarning muhim tarkibiy qismi sifatida shakllangan.

Geosiyosiy omil davlatlarning tashqi siyosatini belgilashda, strategik ittifoqlar tuzishda va xalqaro raqobatda ustunlikka erishishda muhim vosita hisoblanadi. “Geosiyosat” atamasi ilk bor 1899-yilda shved olimi Rudolf Chellen tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. U davlatni geografik makon bilan bog‘liq siyosiy organizm sifatida talqin qilgan. Geosiyosat nazariyasining shakllanishida nemis geografi Fridrix Ratselning qarashlari ham muhim o‘rin tutadi.

Ratsel XIX asr oxirida davlat hududining kengayishi va geografik muhitning siyosiy jarayonlarga ta‘sirini o‘rganib, “hayotiy makon” nazariyasini ilgari surgan. Ushbu nazariyalar keyinchalik xalqaro siyosiy jarayonlarni tahlil qilishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qildi. 1904-yilda ingliz geografi Xelford Makkinder “Tarixning geografik o‘qi” nomli maqolasini e‘lon qildi.

U o‘zining mashhur “Heartland” nazariyasida Yevrosiyaning markaziy qismi dunyo siyosatini boshqarishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta‘kidladi. Makkinderga ko‘ra, Sharqiy Yevropani nazorat qilgan davlat Heartlandni, Heartlandni boshqargan davlat esa butun dunyoni nazorat qilishi mumkin edi.

Ushbu nazariya XX asr geosiyosiy strategiyasining shakllanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. XX asr boshlarida xalqaro munosabatlarda geosiyosiy raqobat kuchaya boshladi. 1914–1918-yillardagi Birinchi jahon urushi asosan strategik hududlar, mustamlakalar va transport yo‘llari ustidan nazorat uchun kurash natijasida yuzaga keldi. Urush natijasida Germaniya, Avstriya-Vengriya va Usmoniylar imperiyasi parchalanib, xalqaro siyosiy xarita tubdan o‘zgardi. 1919-yilda Versal tinchlik shartnomasining imzolanishi Yevropadagi geosiyosiy muvozanatni qayta shakllantirdi. 1939–1945-yillardagi Ikkinchi jahon urushi ham geosiyosiy manfaatlar to‘qnashuvi natijasida yuzaga kelgan eng yirik harbiy mojarolardan biri edi. Germaniyaning Sharqiy Yevropa va Sovet hududlarini egallashga intilishi, Yaponiyaning Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi ekspansion siyosati hamda yirik davlatlar o‘rtasidagi strategik raqobat urushning asosiy sabablaridan biri bo‘ldi. 1945-yilda urush tugagach, dunyoda yangi geosiyosiy tizim shakllandi.

AQSH va Sovet Ittifoqi ikki yirik siyosiy markazga aylandi. 1947-yildan boshlangan “Sovuq urush” davrida geosiyosiy raqobat xalqaro munosabatlarning asosiy xususiyatiga aylandi. AQSH boshchiligidagi NATO harbiy bloki 1949-yilda tashkil etilgan bo‘lsa, Sovet Ittifoqi boshchiligidagi Varshava shartnomasi tashkiloti 1955-yilda tuzildi. Ushbu davrda Yevropa, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi davlatlari geosiyosiy qarama-qarshilik maydoniga aylandi. Koreya urushi (1950–1953), Karib inqirozi (1962), Vetnam urushi (1955–1975) va Afg‘oniston mojarosi (1979–1989) kabi voqealar geosiyosiy raqobatning yorqin namunalari hisoblanadi. 1979-yilda Sovet Ittifoqining Afg‘onistonga qo‘shin kiritishi xalqaro geosiyosiy vaziyatni yanada keskinlashtirdi. Ushbu mojaro Markaziy Osiyo va Janubiy Osiyo xavfsizligiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. AQSH va G‘arb davlatlari Sovet Ittifoqiga qarshi siyosiy hamda iqtisodiy choralarni kuchaytirdi. Natijada 1980-yillarning oxiriga kelib Sovet Ittifoqi ichki va tashqi siyosiy inqirozga yuz tutdi. 1991-yilda Sovet Ittifoqining parchalanishi bilan xalqaro munosabatlarda yangi geosiyosiy bosqich boshlandi. Markaziy Osiyo davlatlarining

mustaqillikka erishishi mintaqaning geostrategik ahamiyatini oshirdi. Ayniqsa, O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmanistonning energetik resurslari yirik davlatlarning e'tiborini torta boshladi. Shu davrdan boshlab AQSH, Rossiya, Xitoy va Yevropa davlatlari Markaziy Osiyoda o'z geosiyosiy manfaatlarini mustahkamlashga intildi. 1991–2001-yillar davomida xalqaro munosabatlarda AQSHning global yetakchiligi kuchaydi. 2001-yil 11-sentabrda AQSHda sodir etilgan terroristik hujumlardan so'ng xalqaro xavfsizlik masalalari geosiyosiy siyosatning markaziy yo'nalishiga aylandi. AQSH boshchiligidagi xalqaro koalitsiya Afg'onistonda harbiy operatsiyalar boshladi. Bu jarayon Markaziy Osiyoning geostrategik ahamiyatini yanada oshirdi.

2001-yil 15-iyunda Shanxay Hamkorlik Tashkiloti tashkil etildi. Ushbu tashkilot Xitoy, Rossiya va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi xavfsizlik hamda iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga qaratildi. SHHTning tashkil etilishi Yevrosiyoda yangi geosiyosiy muvozanat shakllanayotganidan dalolat berdi. XXI asr boshlarida energetik xavfsizlik masalasi xalqaro munosabatlarning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Yaqin Sharq, Kaspiybo'yi va Markaziy Osiyo hududlaridagi neft hamda gaz zaxiralari yirik davlatlar manfaatlarini kesishadigan hududga aylandi. Ayniqsa, Rossiya–Yevropa gaz munosabatlari va Xitoyning energetik siyosati geosiyosiy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. 2013-yilda Xitoy raisi Si Szinpin tomonidan "Bir makon, bir yo'l" tashabbusi ilgari surildi. Ushbu loyiha Osiyo, Yevropa va Afrika davlatlarini yagona transport hamda savdo tizimi orqali bog'lashni maqsad qilgan. Mazkur tashabbus zamonaviy geoiqtisodiy strategiyaning eng yirik loyihalaridan biri sifatida baholanmoqda. Xitoyning ushbu siyosati global geosiyosiy muvozanatga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. 2014-yilda Rossiya va Ukraina o'rtasidagi Qrim mojarosi xalqaro geosiyosiy qarama-qarshilikning yangi bosqichini boshlab berdi. 2022-yilda Rossiya–Ukraina urushining boshlanishi esa global siyosiy va iqtisodiy tizimga katta ta'sir ko'rsatdi. Ushbu mojaro energetika, oziq-ovqat xavfsizligi va xalqaro transport tizimlarida jiddiy muammolarni yuzaga keltirdi.

Zamonaviy xalqaro munosabatlarda geosiyosiy omil faqat harbiy yoki hududiy ustunlik bilan emas, balki iqtisodiy va texnologik salohiyat bilan ham belgilanmoqda. AQSH va Xitoy o'rtasidagi iqtisodiy hamda texnologik raqobat XXI asrning asosiy geosiyosiy jarayonlaridan biriga aylandi. Sun'iy intellekt, kiberxavfsizlik va raqamli texnologiyalar davlatlarning strategik ustunligini belgilovchi muhim omillardan biri bo'lib qolmoqda. Iqlim o'zgarishi va ekologik muammolar ham geosiyosiy omilning yangi yo'nalishiga aylanmoqda. Suv resurslari tanqisligi, ekologik inqirozlar va tabiiy ofatlar ayrim hududlarda siyosiy tangliklarni kuchaytirmoqda. Ayniqsa, Markaziy Osiyoda Amudaryo va Sirdaryo suv resurslaridan foydalanish masalasi mintaqaviy xavfsizlik bilan bog'liq muhim geosiyosiy omil hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, geosiyosiy omil xalqaro munosabatlarning asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi.

Davlatlarning geografik joylashuvi, strategik resurslari, iqtisodiy salohiyati va xavfsizlik manfaatlarini xalqaro siyosiy jarayonlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

XXI asrda global siyosatning murakkablashuvi geosiyosiy omilning ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Shu sababli geosiyosiy jarayonlarni chuqur tahlil qilish xalqaro munosabatlarni tushunishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Geosiyosat asoslari – Toshkent: “Sharq”, 2018.
2. Xalqaro munosabatlar nazariyasi – Toshkent: “Universitet”, 2020.
3. Siyosatshunoslik – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2019.
4. Markaziy Osiyo geosiyosati – Toshkent: “Fan”, 2021.
5. Jahon tarixi: XX–XXI asrlar – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2022.
6. Birlashgan Millatlar Tashkiloti // www.un.org
7. Shanxay Hamkorlik Tashkiloti // www.sectsco.org